

ACÉLVÁROS

TÁRSADALOM ÉS ÉPÍTÉSZET KÖLCSÖNHATÁSÁBAN¹

Tartalomjegyzék:

Város – rendezés – antropológia	4
Városrendezés a szocializmus idején	5
Városrendezési tervek és korszakok Miskolcon	6
Miskolc helye szocialista városaink sorában	2
A városfejlődés társadalmi dimenziói	11
Az építészet és a társadalomtudományok reflexiói a társadalmi változásokra	12
A szocialista Miskolc városfejlődésének társadalmi dimenziói	13
Befejezés	19
Irodalom	21

Egy város megjelenésében bekövetkező változások mindig jelentős történelmi és gazdasági átalakulások külső manifesztációjaként mutatkoznak meg, magukban hordozzák a társadalmi átrendeződés folyamatát. A város állandó változásai során épületek, utcák, városrészek keletkeznek és tűnnek el, miközben lakossága cserélődik térben és időben.² A tér változásai és a társadalmi átalakulás folyamatos kölcsönhatásban áll egymással, mely Miskolc II. világháború utáni történetében drasztikus folyamatokban öltött testet.

Az 1945 után elinduló új politikai-ideológiai meghatározottságú társadalmi berendezkedés az élet minden területén a korábbtól eltérő, új törekvéseket indított el. Ez a tendencia érvényesült az építészet, térszervezés területén is, amelynek egy jól tanulmányozható terepévé vált Miskolc. Mind az egyének, mind a közösségek életében a térszervezés és a környezet újonnan kialakuló elemei meghatározó szerepre tettek szert.

A régi várostervezési koncepciókat továbbfejlesztve új súlyponti helyeket határoztak meg és szerveztek köréjük komplex közösségi szolgáltató intézményeket és lakóépületeket. A meglévő történelmi értékkel bíró ingatlanok képét, azok hatékonyabb kihasználása érdekében, átalakításokkal, rekonstrukciókkal és emeletráépítésekkel változtatták meg. Ezek már egy dinamikusan fejlődő város új igényeihez igyekeztek az uralkodó ideológia jegyében alkalmazkodni vagy épp az itt élőket készítették az új környezethez történő alkalmazkodásra azáltal, hogy a kialakuló teret a politikai ideológia irányítása alatt felülről szervezték meg. Az emberek térbeli viselkedését azonban elsődlegesen nem a tér objektív szerkezete, hanem az észlelés során keletkezett szubjektív képzete határozza meg, amely megmutatkozik abban is, hogy számos építészeti alkotás a politikai rendszer magánéletben történő megnyilvánulásának szimbólumává is vált.

¹ A tanulmány a Norvég Civil Támogatási Alap által támogatott, „Egyszer volt, hol nem volt, Acélváros” című, az Észak-Keleti Átjáró Kulturális és Tudományos Egyesület társadalomtudományi kutatása keretében készült.

² György 2005.

Hogyan hat a mesterséges élettér, a környezet drasztikus átalakulása az egyénre és a közösségre? Milyen interakciók alakulnak ki a környezet és egyén relációjában? Befolyásolja-e a „környezetváltozás” az egyéni gondolkodásmódot és cselekvést? Ezekre a nagyon is általános kérdésekre teljesen különböző válaszok adhatók más és más történelmi, földrajzi és társadalmi viszonyok között. Hogyan válaszolhatók meg azonban Nagy-Miskolc és főként az Acélváros fogalmi keretei között? Ezen felvetés általános áttekintésére irányul a tanulmány.

Miskolc helye szocialista városaink sorában

Egy települést az ember, az épített objektumok és a természeti környezet együttesen alkotja. Henri Lefebvre szerint a város komplex fogalomként tételeződik: egyszerre a „le Ville”, a város építészeti-művi megjelenése és az „urbain”, a város szellemi tartalma, amely utóbbit úgy értelmezik, mint az épített és természeti környezet fizikai tényezői mellett megjelenő, azt létrehozó, illetve átalakító emberi közösség alkotó természetét. Ennek tükrében Miskolc szocialista korszakát értelmezve, összekapcsolódik a szocreál építészet, a modernizmus, az ipari, „acélvárosi koncepcióra” építő törekvésekkel és az ezeket használó társadalmi csoportokkal.

Hogyan értelmezhető építészet és társadalom kontextusában az a város, amely a szocializmus politikai-ideológiai szemléletének hatására, 19. századi, csekély gazdasági szereppel bíró településből az ország második legnagyobb településévé nőtte ki magát a 20. század második felében? A szocialista ideológia és a városrendezési elméletek hatása alatt teljesen új város született az '50-es évektől kezdődően, körülbelül 30-35 év leforgása alatt. Kialakulását megalapozó fejlesztő tervezői stratégiáit alapvetően gazdasági és iparfejlesztési célok,³ a szabad munkaerő kínálat, valamint katonai, stratégiai szempontok⁴ határozták meg, akárcsak a legtöbb új város esetében.

A szocializmus várostervezése az '50-es években három típusát, három fő feladatát különböztette meg a városépítésnek: egészen új városok megalakítása, meglévő városok erőteljes továbbfejlesztése és végül meglévő, jelentéktelen települések városokká növelése és átszervezése formájában.⁵ Ezzel egyidejűleg jelent meg a szocialista város kifejezés, ahol a jelző elsősorban a korszakra és politikai szemléletre utalt. A későbbi évtizedekben a fogalom változásokon ment keresztül, és a szakirodalomban fokozatosan a szocializmus idején megjelent városokra kezdték alkalmazni, amely ugyanakkor a városok tipizálása miatt, állandó viták tárgyává is vált. Szelényi Iván a szocialista városfejlődést szociológiai értelmezésben szintén, mint a „létező szocializmus” termékét értelmezte. Megfogalmazása a korszak építészetének elgondolásával állítható párhuzamba, amely szerint a szocialista város jelzős szerkezete a szocialista országok városait jelenti, akárcsak az építészetben a szocialista városépítés kifejezés.

A szocialista város kifejezés új értelmezésben jelent meg a '80-as évek városszociológiai kutatásaiban, ahol – és itt elsődlegesen Szirmai Viktória nevét kell

³ Szirmai 1988.

⁴ Germuska 2003.

⁵ Sós – Faragó – Herman – Korompay 1959: 5.

megemlíteni – már a korszak városépítészetének egy típusára alkalmazott kifejezéssé válik és elkülönül az új városoktól.⁶ A rendszerváltást követően ez a megkülönböztetés is eltűnik a tudományos gondolkodásból és egységesen ismét a korszakban átalakult városok jelzőjévé válik. Ezen paradigmaváltások miatt Miskolcnak a szocializmus és a szocialista városok sorában történő elhelyezése is folyamatosan változott abból adódóan, hogy a település nem új városként jött létre, mint Dunaújváros és nem is egy kis településből átszervezve, mint Tatabánya. Az 1959-ben Sós – Faragó – Herman – Korompay építészek által szerkesztett könyv bevezető szavában említett várostipológia már magában rejti azt a problémát, amely a meglévő város továbbfejlesztéséből és a kistelepülés átszervezéséből keletkező települések különválasztásával a közöttük levő határvonal megrajzolásának adódik, miután a vizsgálatok elsősorban az új városokra, az új városokba, illetve a jelentéktelen települések átszervezésével létrejövőkre irányulnak. A későbbi kutatásokban épp ezért gyakran nem önálló típusként jelenik meg Miskolc.

Amennyiben mégis Miskolc kategorizálására és a szocialista városok közötti elhelyezésére törekszünk, érdemes megfontolni R. A. French és F. E. Hamilton 1979-ben, a *The Socialist City* című munkájukban felvetett kifejezést, amely a szocialista város fogalma mellett bevezeti Leningrád, Prága, London, Krakkó és Budapest településeire alkalmazva az „államosított város” kifejezést, amelyeket D. M. Smith 1956-ban még mint „részlegesen megváltozott városokat” említett.⁷ Miskolc köztes állapotát ezek a meghatározások jellemzik a leginkább.

A korszak várostervezéssel, -rendezéssel foglalkozó építészei is hangsúlyozzák a városok csoportosítása kapcsán, Miskolc esetében annak korábbi városfunkcióit, valamint az iparban betöltött szerepét. Itt lényegében a szocialista építészeti ideák szerint történő átalakításról beszélhetünk. Nem hagyható figyelmen kívül ugyanakkor, hogy Miskolcot ipari városnak is tekintették, ahol „a városfejlesztés leglényegesebb tényezője, a nehézipar több mint száz éve települt.”⁸ Itt tehát egy központi szerepekkel bíró települést törekedtek fejleszteni. Ha településszociológiai értelemben vizsgáljuk Miskolcot, akkor az, az urbanizáció fejlődési modelljét mutatja, míg a történeti megközelítések szerint a neomarxista altípusba tartozik, amely értelmében a városfejlődést alapvetően a termelési mód, esetünkben a nehézipar befolyásolta. Miskolc tehát nem tipikus szocialista város, mint Ajka, Komló, vagy épp Kazincbarcika és Sztálinváros, de a politikai-ideológiai-gazdasági folyamatokhoz kötődő terek nemcsak „helyet kértek” a városképben, hanem uralkodó elemeivé is váltak. Ma a szocialista város és Miskolc kapcsolata az itt élők gondolkodásában elsődlegesen a gyárakat jelenti. Miskolc szocialista város a gyárai és a gyári munkások révén. Az alábbiakban a kérdésre három interjúalany választát lehet olvasni:

⁶ Tipikus szocialista városnak például Ajka, Komló, Kazincbarcika vagy Sztálinváros,

⁷ Germuska 2003: 244-5, French, R. A. – Hamilton, F. E. Ian 1979: *Is There a Socialist City?* In: R. A. French, F. E. Ian Hamilton (eds.) *The Socialist City. Spatial Structure and Urban Policy*. Chichester–New York–Brisbane–Toronto, 1–21., Smith, David M. 1996: *The Socialist City*. In: Andrusz, Gregory – Harloe, Michael – Szelenyi, Ivan (eds.) *Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-socialist Societies*. Oxford, 70–99.

⁸ Valentiny 1959: 98.

Mitől szocialista egy város?

„Hát azért mert akkor nagy volt a gyár, sokan dolgoztak ott, sokat termelt”⁹

„Az az igazság ez a bélyeg... jó lett volna, mert rengeteg embernek munkahelyet teremtett a Kohászat is, meg a Digej is. [...] Így mondták Miskolcra. A munkásosztályt domborították ki. Az embereknek tulajdonképpen munkát kell adni...”¹⁰

„Miskolc nehéz ipari város volt, ez a hátránya. Mert a Kohászatban dolgozott 18 ezer ember, a Dimásvagban is vagy 10 ezer, meg a bányákban is. Ezek megszűntek egyik napról a másikra. Egyszerre 30 ezer ember lett munkanélküli.”¹¹

Város – rendezés – antropológia

A tér olyan, amilyennek, és ahogyan a használója látja. Adott településen élők képzetei határozzák meg az egyéni és társadalmi csoportok térszemléletét, térhasználatát, térbeli cselekedeteit. A világháború pusztításai, majd az azt követő fejlődés és társadalmi átrendeződés Miskolc képét teljesen átformálta. A lakosoknak új mentális térképet kellett felépíteniük a körülöttük levő városról. A település tősgyökeres lakosainak régi mentális térképi elemeit átszőtték és újrastrukturálták mind a tér változásai, mind az új lakosok városról alkotott képzetei.

A téma áttekintéséhez az építészet, város és társadalom viszonyát kell meghatározni. Ennek színtereiként jelennek meg a városrendezés átfogó, a városrészek kisebb területi egységei és az épületek területei. A városrendezési tervek szervezték újjá, illetve át a legnagyobb léptékben a mindennapi életteret: új tereket generáltak és régiéket tüntettek el. Új városrészek születtek a város fejlődési irányainak kijelölésével, és eltolódtak a város súlyponti helyei. Ezek a folyamatok az épületekben, az állandó, mesterségesen létrehozott környezet kontextusában tükröződnek vissza a legteljesebben.

A városrendezési tervek az építészeti és politikai ideológiák hatása alatt, a II. világháború után, drasztikusan alakították át Miskolc eredeti településszerkezetét és városképét: *„A régi városszerkezetből egészségesen bontakozik ki egy új, korszerű, szocialista nagyváros impozáns, fiatal arca.”* – írja egy 1960-as évek második felében, *„az agilitációs- és propagandamunka segítése céljából”* készült a helyi lakosság számára, Miskolc elmúlt 20 évében bekövetkező változásait ismertető anyaga.

Az építészeti, városrendezési törekvéseket nagymértékben befolyásolta a központi politikai gondolkodás, mely a tervgazdasági törekvések során, 5, illetve az építészet esetében 15 éves népgazdasági tervekben határozta meg nemcsak annak folyamatát, hanem még a stílusbeli és technológiai irányultságot is, mely közvetlenül az épületeken, azok külső és belső megjelenésén, elhelyezésén keresztül hatott a mindennapi életre.

⁹ Interjúrészlet, IV. (Interjút készítette: Karlaki Orsolya)

¹⁰ Interjúrészlet, CsB. (Interjút készítette: Karlaki Orsolya)

¹¹ Interjúrészlet KJ. (Interjút készítette: Karlaki Orsolya)

Ahogy az építészek, a településen élők, illetve a városba vidékről, vagy más településekről beköltöző lakosság is a kor politikai gondolkodása szerint viszonyult a város fejlődéséhez, Miskolc szocialista iparvárossá alakulásához, ahol azonban szubjektív térérzeteik, illetve a hozott hagyományok kontextusában értelmezték és használták a rendelkezésére álló térbeli keretet. A térről alkotott képzetek azonban mindig részlegesek, a város kisebb-nagyobb szegmenseire érvényesek és a legtöbb esetben rendkívül felületesek. Egy nagyobb város esetében az egyének térélményeinek keretét az állandóan „használt” intézmények és az otthon helyei határolnak le, a közöttük levő összekötő úthálózatra felfűzve. A tér az élet mindennapi kereteként jelenik meg, melynek változásai bár gyakran figyelmen kívül maradnak, mégis formálják, befolyásolják a társadalmat, mint egy korszak konstans, mindig jelenlevő tárgyai. Ezekkel együtt, vagy ezek ellenében szervezi végül az egyén és a közösség identitását, és szimbólumokat vagy épp negatív példákat teremt belőlük. „Az épületek, az utcák, a terek, a házak, a parkok, a szobrok és egyéb szimbólumok nemcsak elmesélik egy-egy város történetét, hanem ezek alkotják a fizikai objektumokká kövült emlékek, ideológiák és víziók szimbolikus terét, azt a hidat, amely a múltat összeköti a jövővel.”¹²

Városrendezés a szocializmus idején

A városok létrejöttét vagy fejlődését meghatározó építészeti törekvések értelmezéséhez elengedhetetlen az az ideológia, amely az elmozdulásokat ösztönözte és irányította. Az építészet elméleti kérdéseit a korszak politikai kérdésként kezelte.¹³ Építészet és politika együttesen szervezte újjá az életteret, melynek alapjait a világháború pusztításai teremtették meg. A város szerkezete az építészeti elméletekkel együtt, folyamatos változásban, átalakulásban volt, melyet a központi politikai ideológiai elképzelések vezéreltek. „Az építészetet a mindenkori történelem és a kor társadalmi hozza létre, saját képére és hasonlatosságára,”¹⁴ melynek épületei nemcsak adott korszak, hanem annak társadalmi gondolkodását meghatározó ideológiák fizikai megnyilvánulásai is. Fókuszában maga a város áll. Átalakítási törekvései elsődlegesen ezen a szinten fogalmazódnak meg, mely a közösség, mint termelőegység legnagyobb egységesen kezelhető fizikai kiterjedése.

A 20. század második felének tervezési gondolatainak értelmezéséhez vissza kell nyúlni 1928-ig. Ekkor jelenik meg először a „szocialista város” gondolata.¹⁵ A szocialista jelző utal arra, hogy a város ezen ideológia szellemében „minden szempontból tervszerű”, a társadalom érdekeit képviseli. „Társadalmi kondenzátor”, amelyben egy új típusú ember képe valósul meg, aki „termelő munkával, szabad idejében pedig magas színvonalú és kollektív szellemi, kulturális és művelődési tevékenységekkel, valamint egészséges testkultúrával tölti el életét.”¹⁶ Ennek

¹² Niedermüller 2005.

¹³ „... nem kell magyaráznom, hogy az építészet ideológiai kérdés és mint ilyen politikai kérdés.” In: Modern és szocreál 2006: 13.

¹⁴ Meggyesi 2005: 125.

¹⁵ Paszternák. In: Kortárs építészet 1928

¹⁶ Meggyesi 2005: 80.

érdekében pedig nemcsak megfelelő kulturális, szellemi és sportéletet kell szervezni, hanem annak helyeit is meg kell teremteni.

A szovjet építészet története, a szocializmus kibontakozásától, a szovjet avantgardtól kezdődően, a kommunista eszmétől vezérelt, amelyet azonban az építészetben egymástól eltérő módon megjelenítő építészeti irányzatok sora jellemezett. A körülötte generálódó vitában elkülönülnek egymástól az urbanisták és dezurbanisták, de ellentét alakul ki az építészeti elképzelések, az építészet és lakosság között is, azok funkcionalitását illetően. A szocializmus gondolatával átítatott utópisztikus építészeti alkotásokban megmutatkozó városról és közösségről alkotott építészeti elképzelések gyakran mind a lakosság, mind a politika oldalán ellenérzéseket váltanak ki. Ezen paradigma város és térszemléletének fizikai megjelenési formái a lakosok szubjektív térérzékelésével, használatával ellentétesek, annak ellenére, hogy az azokat használó egyének hasonló politikai-, ideológiai szemlélet szerint gondolkodnak. Végül az 1931-es, a szocialista várost is „definiáló” Központi Bizottság plénumának hivatalos deklarációjával vesz új irányt annak értelmezése. Itt mondják ki, hogy a szocialista város célja a szocialista gazdaság felépítése.¹⁷ Ezzel végleg alárendelődik mind az építészet, mind a közösség azon politikai ideológiának, amely a gazdaság megteremtésére irányul.

A szocialista várost „Sztálin elvtárs útmutatásai” szerint építik, melyek „az egész szocialista építésnek elvi alapjait képezik.”¹⁸ Jellemzői, hogy „a szocialista város nem ismeri a társadalmi rétegek területi elkülönülését, mint ahogy nem ismeri a központ és a perifériák, a gazdag és a szegény övezetek, vagy a város és a falu közti ellentmondást sem.”¹⁹ Ezt tükrözi Miskolc Weiner Tibor által készített, alábbiakban említésre kerülő városrendezési terve is például. A gazdaság felépítése irányelvétől vezérelve a puszták közepén vagy eldugott falvak helyén születtek ipari üzemek és ezekhez tervezett városok, amelyek alkalmasak „a dolgozókról és gyermekeikről gondoskodó közösségek befogadására” és „a korszerű városépítés eszközeivel minden jogos igényt kielégítenek.”²⁰ Ezen elképzelések mentén indult meg Miskolc újjáépítése is a világháborút követően, egy iparral rendelkező város átszervezésével. Az '50-es évek Magyarországon a szocializmus kiépítésének időszaka, mely az élet minden területén központosított formában valósult meg.

Városrendezési tervek és korszakok Miskolcon

*„A 3 éves teroben újjáépítettük az országot,
az 5 éves teroben új országot – s benne új Miskolcot – építünk!”*

A városrendezési tervek tárgyalásánál vissza kell nyúlni időben a század elejéig, amikor a meghatározó szemléletmódok megjelentek az építészetben és a politikai gondolkodásban. A korszak külföldi urbanisztikai törekvései a hazai építészetben is feltűnnek az 1920-as években. Az első ténylegesen megvalósuló városrendezési

¹⁷ Meggyesi 2005: 86-87.

¹⁸ Weiner 2006: 154 [1951: 589-598]

¹⁹ Meggyesi 2005: 80.

²⁰ Sós 1959: 15.

tervek az első világháború után készülnek hazánkban, azonban még minden törvényi szabályozás nélkül, a „tervezők belátása szerinti célkitűzésekkel.”²¹ Bár Weiner Tibor szerint „a felszabadulás előtt sem Miskolcnak, sem egyes városrészeinek átfogó városrendezési terve nem volt”, mégis meg kell említeni az 1921-ben kiírt városrendezési tervpályázatot és **Warga László** (1878-1952) nyertes „**Avasalja**” terv pályázatát.

Warga László új, a városrendezés korabeli korszellemének hazai, haladó képviselője volt, annak elveit valósította meg a gyakorlatban. Munkáiban a forgalmi és gazdaságossági szempontok mellett megjelenik a modernizmusban elterjedő, majd a szocialista realista stíluskorszakot is jellemző zöldövezet, az összefüggő, fásított területek kialakításának gondolata. A miskolci mellett az ő nevéhez fűződik a budapesti városközpont, Nagykőrös, Székesfehérvár, Szombathely és Salgótarján városrendezési terveinek az elkészítése is.²² Bár a miskolci terv gyakorlati megvalósítása nem történt meg, az elkövetkező 25 évben mégis ez képezte a miskolci városrendezés, városépítés elvi irányainak alapját.²³

Az első városrendezési törvény 1937-ben születik, amely már kimondja, hogy „minden városnak meg kell állapítania a maga városfejlesztési tervét. A város fejlesztése érdekében meg kell határozni városias kialakításra szánt területét, és el kell végezni annak vízszintes és magassági felmérését; a felmérés alapján meg kell állapítani az általános és részletes rendezési tervet, és teleknyilvántartást kell vezetni.”²⁴ Megvalósítását megakadályozta a II. világháború, amelyre a törvény hatálybalépését követően az általános városrendezési tervek esetében 6 év állt volna rendelkezésre, majd ezek elfogadása után újabb két év a részletes tervek kidolgozására. A háború utáni időszakban azonban már teljesen új elvek vezérik a városrendezési törekvéseket, az a szocializmus ideája alatt formálódnak.

A népgazdasági tervek nagyarányú iparosításra törekedtek, „új nagy üzemtelepek egész sorát” hozva létre.²⁵ Ez a törekvés azonban nem fért meg és természetesen nem is igazodhatott a meglévő településhálózathoz és –szerkezethez. „A lehető legelőnyösebb telephely kiválasztása érdekében a természeti adottságokat, gazdaság és technikai követelményeket, nyersanyagok lelő- és termőhelyét, közlekedési viszonyokat, munkaerőhelyzetet, a termelés s elosztás minden előnyét és hátrányát számításba kellett venni. [...] Az üzemek számára munkaerőről is gondoskodni kellett. Az ipartelepítés tehát emberek jelentős mérvű telepítését vonta maga után.”²⁶ A szocialista gazdaság építése az azt létrehozó egyéneket is a közös cél által vezérelt eszmék és tevékenységek eszközeként tekintette, akárcsak az építészetet.

Az egyre fokozódó iparosítás központi, mindent meghatározó gondolata az építészetet is a célok elérése érdekében használja, mint ahogy az élet minden területe szervezett keretek között zajlik. A háború utáni centralizált irányítás nemcsak megszervezte az „építésügyet”, hanem korlátozott keretek közé is szorította, mely

²¹ Sós 1959: 12

²² www.mek.iif.hu, Csonka 1955-56

²³ Dobrossy 2007: 221.

²⁴ 1937. évi VI. törvénycikk 1.§ (1) bekezdés.

²⁵ Sós 1959: 15.

²⁶ Sós 1959: 15.

alól csak a **szocialista realizmus** ideológiailag meghatározott időszaka volt kivétel.²⁷ Ebben az időszakban azonban a tervező építészeket „a szocialista realizmus elveinek alkalmazását” követelték meg. „A funkcionalizmus jelszava, "a forma követi a funkciót" helyett a "szocialista tartalom - nemzeti forma" volt a jelszó,”²⁸ melyet a klasszikus architektúra, a szimmetrikus elrendezésre való törekvés és a monumentalitás jellemzett „A bauhaus stílusát és a funkcionalizmust megbélyegezték, mint a romlás és a dekadencia állapotát, az imperialista kozmopolitizmus végső stádiumát.”²⁹

Hazánkban és Miskolc esetében Warga László városrendezési terve is ezt az irányt képviselte. A városok általános rendezési tervében követelményként jelent meg az az elv, hogy „biztosítani kell a város összefüggő zöldterületi rendszerét,”³⁰ mely kertvárosi jelleget ad a településeknek. Ez a célkitűzés azonban a modernizmusból öröklődik. A szocialista realizmus tovább hozza a **modernizmus**ból a zöldövezeti, kertés városrendezés koncepcióját, melyet ugyanakkor a monumentalizmussal ötvözve, a klasszicizmus szellemében alkotja meg a reprezentatív épületeket és úthálózatokat. E korszak emlékét őrzik az Egyetem, a jelenleg a Herman Ottó Múzeumnak helyet adó korabeli Pártház, és a Szentpéteri kapui kórház épületei például.

A szocreál stílusirányzata a központosított hatalmat, önkényuralmat, erőt reprezentáló politikai tartalma miatt, csak rövid ideig létezhetett. A modernizmus a „szocialista realizmus” rövid időszakát követően ismét visszatért, miután 1954-ben Hruscsov rehabilitálta azt, a szocialista realizmust pedig az építészeti sikertelenségek bűnbakjának nevezte.³¹ Ennek ellenére 1959-en Sós A. még külön építészcsoporthoz említi a tervezők azon körét, akik „a történelmi és szovjet példákra” nevelkedve, „axisokra felfűzött, szabályos és szimmetrikus, felnyitott keretes beépítéseket terveznek, reprezentatív, helyenként monumentális hatásokra törekszenek,” azon tervezők mellett, akik inkább az új, nyugati irányzatot követve, „kötetlenebb, a területek alakjához, domborzatához, a jó tájolóhoz igazodó, sávos beépítési módból kiinduló, mozgalmasabb megoldásokat keresnek.”³²

Hazánkban tehát a városrendezési kérdések előtérbe kerülése a szocreál korszakával esett egy időre, mely ugyanakkor „a „szocialista város”-ok telepítésének időszaka. Ekkor születik Dunaújváros, Kazincbarcika és végbeme gy néhány olyan régebbi település továbbépítése, mint Komló, Várpalota, Tatabánya, Oroszlány.”³³

Warga városrendezési tervét és leginkább annak szellemiségét, 11 évvel a városrendezési törvény után, **1948**-ban váltotta fel a kor egyik ideológusa, **Weiner Tibor** (1906-1965) és Ruisz Rezső által készített városrendezési terv. Weiner Tibor a Bauhaus szellemében felnövő építészek közé tartozott. Pályája során egyaránt megfordult a szovjet avantgard hatása alatt álló Moszkvában, és a Le Corbusier munkássága és szellemisége által áthatott Párizsban is. Bár Miskolc számára is ő

²⁷ Építészünk a két világháború között 148. p.

²⁸ Lampel én.

²⁹ Lampel én.

³⁰ Meggyesi 2005: 122-123.

³¹ Lampel én.

³² Sós 1959: 16

³³ Építészünk a két világháború között 153. p.

készítette a városrendezési tervet, fő munkája **Dunaújváros**, korabeli nevén **Sztálinváros** városrendezési terve volt, annak számos épületének megtervezésével együtt. Dunaújváros, szavaival élve, „ötéves tervünk legnagyobb alkotása [...] egyben első kísérlet arra is, hogy szűz területre szocialista várost építsünk. Magyarországon első ízben vetődött fel a kérdés, milyen legyen az új szocialista város, melyek azok a különbségek, amelyek mutatkozni fognak kapitalista alapítású városainkkal szemben.”³⁴ Legteljesebben 2. üteme példázza a szocreál várostervezést, bár Dunaújvárost a kertvárosok legsikeresebb hazai példájának is tartják.³⁵ Hasonlóképp a szocialista realista várostervezés példájaként lehet megemlíteni Kazincbarcikát is.³⁶

Miskolc vonatkozásában a Weiner által készített városrendezési terv jelentősége abban állt, hogy már a 3 éves terv részeként, először próbált „megküzdeni” a tervasztalon a **Nagy-Miskolccá** egyesített településszerkezettel. **1950**-ben tíz, egymástól településszerkezetben, foglalkozási struktúrában, lélekszámban egymástól teljesen eltérő település összevonásával született meg az új szocialista Miskolc.³⁷ A korszak rendszerező szemlélete ezt szervezte újra négy közigazgatási egységben.

„... Miskolcon olyan új városnegyedek alakultak ki az elmúlt évtizedben, amilyenek addig soha nem valósulhattak meg a város 600 éves fennállása óta.” – írta egy korabeli propagandaanyag.³⁸

Weiner legfontosabb munkája a fentebb említett dunaújvárosi városrendezési terv elkészítése volt. Annak értelmezésére irányuló írásai miskolci koncepciójának alapgondolatait is megvilágítják. Megfogalmazása szerint, „a szocialista városnak nincsenek kül- és belterületei, [...] a szocialista rend demokratizmusa nyilvánul meg abban, hogy a város minden része azonos minőségben épül.”³⁹ Ennek szellemében vetette fel Weiner is a városközpontok gondolatát, amelyekkel azonos rangú részekre tagolódott a város, és azokban minden közigazgatási és szolgáltatási intézmény helyet kapott, területi elkülönülés nélkül. Elképzelései, Dunaújvárossal ellentétben, csak részben valósultak meg Miskolcon. Egyik legfontosabb elemeként kell megemlíteni a Budapestről, a hejőcsabai elágazással és az egyetemváros érintésével, közvetlenül a diósgyőri üzemekhez vezető utat. Ez a déli elterelő út, ahogy Valentiny Károly 1959-ben fogalmazott, „kiérlelt mérnöki munka” volt: „az ipari üzemek megkapó látványa tárul az érkező elé, s a hatást még növeli, hogy a feltárlás pillanatában, mintegy 40-50 m magasságban állunk a városrész fölött. A lenyűgöző ipari városkép hatása után egyszerre tárul elénk a Szinva-völgyben fekvő egész városrész.”⁴⁰

Weiner és Ruisz terveinek további részleteinek kivitelezését újabb városrendezési terv akadályozta meg. 1951-ben, az I. ötéves terv keretében, már ismét más szellemben készült városrendezési, -tervezési folyamatok indultak meg, „fejlettebb

³⁴ Weiner 1951. In: Modern és szocreál 2006: 154.

³⁵ Meggyesi 2005: 123.

³⁶ Meggyesi 2005: 123.

³⁷ Dobrossy 2002: 277

³⁸ Propagandaanyag 11.

³⁹ Weiner 1951. In: Modern és szocreál 2006: 154.

⁴⁰ Valentiny 1959: 108.

metodikai elgondolások szerint.”⁴¹ A legfőbb jellemzője „a Szovjetunió gyakorlatának ideológiai töltésű átvétele,” ahol a tömbös rendszer egye erőteljesebb alkalmazása és „a szolgáltatások formális szempontoknak történő alárendelése”⁴² lett az uralkodó. Ezt tükrözi az 1952-es általános terv, amely már 950 ezer lakossal számol, majd pedig a Városépítési Tervező Vállalat (VÁTI) által készített terv. A VÁTI által készített tervek a szocialista realizmus után, már ismét a modernizmus törekvéseit tükrözik. A visszatérő modernizmus és a vele megjelenő tömeges, nagyléptékű lakásépítkezés, mely később a panelépítkezésben forrta ki magát, elvetette mind a klasszicizmus formavilágát, mind a zöldterületi, kertvárosi jelleget. A terv „első ízben vetette fel a népgazdasági tervezés és a városrendezés kölcsönhatásának problémáját.” A megváltozott szemlélet okait Európában a gazdasági fellendülésben, hazánkban az erőltetett iparosításban kell keresni, mely az emberek tömeges városba költözését és költöztetését vonta maga után. 1954-re készült el a VÁTI ún. Városkompozíciós terve, amely „az építészeti együttesek és hangsúlyok kialakítására adott vázlatos elképzelést,”⁴³ a terület-felhasználás, közlekedési hálózat, szomszédsági egységek, közintézmények és közműhálózat tervei mellett. Ebben először egy 250-300, majd 350 ezer lakos befogadására alkalmas tervjavaslatot dolgoztak ki. Végül a rendelkezésre álló források és nyersanyagok figyelembe vételével 250 ezer fős lakosságzámnál álltak meg.⁴⁴ A terv „első példája a magyar településtervezésben a komplex szemlélettel készült, nagy összefüggő területre kiterjedő, a műszaki és gazdasági kérdéseket egyeztető és értékelő tervezési munkának.”⁴⁵

A terv, amelyből bár számos részlet megvalósult, valójában szintén nem került jóváhagyásra és nem emelkedett törvényerőre. Ahogy Valentiny megfogalmazta, és láthatóvá vált az eddigi tervekből „a városrendezési tervek jóváhagyásának rendje állandó forrongásban, változásban van.”⁴⁶ Ennek következtében újabb városrendezési tervek követték a VÁTI terveit is, 1960-68 között az Általános Rendezési Terv I. és II. üteme, majd végül a kormányhatározat az 1970-es általános rendezési tervét hagyta jóvá Miskolcra. Ez már a paneltechnológia, a házgyár széles körben történő alkalmazásának időszaka, amely immár technológiailag is lehetővé tette a lakosság szám dinamikus növekedését nyomon követő intenzív építkezés megvalósítását.

A várostervezés folyamatosan, a politikai-ideológiai változásokhoz alkalmazkodó, azokat nyomon követő tervek szerint alakult. Azonban a városépítési elképzelésekkel párhuzamosan az építészeti megjelenés és technológia terén is állandó átalakulás ment végbe, mely alszakaszokra tagolja a város építészeti fejlődését. (I. táblázat)

1948-50 Az újjáépítés befejezése az első korszerű létesítmények megvalósulása,

⁴¹ Valentiny 1959: 108.

⁴² Meggyesi 2005: 170

⁴³ Valentinyi 1959: 110.

⁴⁴ Dobrossy 2002: 278-279, Valentiny 1959: 108-109.

⁴⁵ Dobrossy 2002: 278

⁴⁶ Valentiny 1959: 108.

	hagyományos téglafalás építésmód
1951-55	Fontos nagyberuházások megkezdése, új városkép-együttesek létrehozása az ún. szocialista realista stílus elterjedése
1956-59	A racionális építés kezdetei, kísérletezések, útkeresések, visszatérés a szocialista realista stílus előtti modernizmushoz
1960-63	A blokkos technológia térhódítása (előtte hagyományos téglafalazattal épült épületek), a tömeges lakástermelés megkezdése
1964-68	A blokkos technológia kifejlődése, felkészülés a házgyári technológia bevezetésére, az időszak végén divatos áramlatok átvétele
1969-től	Házgyári technológia alkalmazása
1971	Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (OTK) központi szerepkörök szerinti osztályozta a településeket és ezen kategóriák váltak a területfejlesztés legfontosabb tényezőivé. Ekkorra tehető a népességkoncentráció is, amely a korszak lakáspolitikájában a házgyári lakótelepek, panelek időszeke. Ez időszak sajátos arculatot ad Miskolc „külszejének”, tömbszerűen jelentkezők a szocialista épületek és terek a leszanált, kisajátított területeken.

1. táblázat – Miskolc építészeti periódusai a II. világháborút követően⁴⁷

A városfejlődés társadalmi dimenziói

A szocializmus időszeke, kiépülésének és legfőképp intézményesülésének folyamata hazánk számos településén nyújt vizsgálati lehetőséget a város és egyén, építészet és társadalom interakciójának vizsgálata tekintetében. A II. világháború pusztításai lehetőséget teremtettek a városok újjáépítésére és új városok építésére, az időközben megváltozott építészeti és társadalmi igényeknek megfelelően. A politikai ideológia és annak változása, ezzel párhuzamosan, folyamatosan meghatározta az építészet és városrendezés irányultságát, mivel „a szocialista városokról szóló diskurzus alaphangját a kommunista pártvezetés által ihletett és vezérelt propaganda adta meg.”⁴⁸

A politikai, építészeti ideológia és a társadalmi közgondolkodás gyakran még az uralkodó, mindent meghatározó központi gondolat alatt sem volt egységes, konfliktusmentes. A 20. század második felében építészetünk folyamatos összeütközések színtere, mely a különböző stílusirányzatokban is megmutatkozik. „Ezek nem csak kifejezésmódjukban, hanem a tervezők társadalmi beállítottságában is eltérnek egymástól. Európai összefüggésben jelentős szerepe volt a funkcionalizmusnak, de Magyarországon a hatalom és a konzervatív kollégák ellenszenvvel viseltettek iránta. A funkcionalizmus hívei közé tartoztak a CIAM magyarországi tagjai és a bauhaus stílusának követői: többek között Molnár Farkas, Fischer József és Kozma Lajos.”⁴⁹

⁴⁷ Horváth 1972: 189-216

⁴⁸ Germuska 2003.

⁴⁹ Lampel én.

A kommunizmus gondolatrendszerében eltérően értelmezték az építészetet, annak szerepét, kifejezés- és megjelenésmódjait az építészek egyes csoportjai, a politikai szinten megjelenő „megrendelők” és az egyes építészeti produktumokat életterük mindennapi kereteként használó lakosok egyaránt.

Az építészet és a társadalomtudományok reflexiói a társadalmi változásokra

Az építészetnek, és főleg az urbanisztikának folyamatosan szembe kell néznie az egyénnel és a közösséggel. A közösség érdekeinek – legyen az a szocializmus közösség-értelmezése – szem előtt tartása a város szerkezetének, szövetének változtatása során elengedhetetlenül szembekerül a változtatásra irányuló területen élő egyén érdekeivel és céljaival, aki gyakran az építészeti szemlélettel ellentétesen értelmezi a végbemenő folyamatokat, melyek hatással vannak mindennapi életére. Ahogy a társadalomkutatók a nagyvárosokban mutatkozó devianciák és anómia felé fordultak, az építészek is egyre inkább érdeklődést mutattak a társadalmi problémák iránt, amelynek megoldását a városi térszervezés átalakításában látták. Ebenezer Howard például új alapokon szerveződő településforma, a kertváros létrehozását hangsúlyozta.⁵⁰ Bár a kertváros gondolata nagy hatással volt a későbbi várostervezésre, a nagyvárosokban megjelenő társadalmi problémák valójában sokkal inkább olyan gazdasági és társadalmi okokra vezethetők vissza, amelyek az építészet ezen törekvései ellenére is fennmaradtak.

Howard nézetei hosszú időn keresztül befolyásolták az építészeti célkitűzéseit. Nyomdokain halad tovább Le Corbusier és a CIAM-csoport is, a Nemzetközi Kongresszusok az új Építészetről, 1928-ban építészek által alapított közössége a modern építészet koncepcionális alapjainak kidolgozása során. Szintén azt vallják, hogy új városok kialakításával, építészeti eszközökkel be lehet és kell is avatkozni a társadalmi viszonyokba.⁵¹ „Meggyőződésük volt, hogy valóban közösségi és emberi életet csak a megfelelően tervezett és rendezett nagyvárosokban lehet élni,”⁵² és a közösségi élet, a mindennapok, az emberek életmódja, a társadalomban generálódó konfliktusok és viszonyok az építészeti megoldások révén megváltoztathatók, alakíthatók. Howard nézetét meghaladják ugyanakkor abban, hogy megjelenik az a gondolat, mely szerint az építészet a társadalom és gazdaság által determinált. Ez a szemléletváltozás annak felismeréséből származott, hogy az építészetet nagymértékben a munkások lakásnyomora generálta. Részben a korszak városszociológiai közelítésmódja is ezt a nézetet erősítette, amely a társadalmi problémákat a városi környezet jellegzetességeivel, tulajdonságaival magyarázta. A Chicagói-iskola a klasszikus humánökológiai gondolkodás hatása alatt azt tartotta, hogy a városlakókat jellemző normanélküliséget és anómiát az ökológiai feltételek eredményezik, mintegy az őket körülvevő fizikai környezetre adott reflexióként. A város társadalmi jelenségei a mindennapi fizikai környezettel való kontextusban értelmezhetők. Hasonlóképp a nyugati országok állami vezetése is a várostervezés irányításában – és legfőképp új városok alapításában – látta a megoldását főleg a lakáshelyzetből adódó társadalmi konfliktusok és szociális feszültségek

⁵⁰ Szirmai 1988: 22-25.

⁵¹ Szirmai 1988: 26.

⁵² Szirmai 1988: 28.

enyhítésének. Ezen, a II. világháború után induló folyamatok 20 évvel később már általánosan megmutatták, hogy valójában a társadalmi problémákat nem oldják meg a városrendezési elképzelések. Az egyes társadalmi rétegek és csoportok áttelepülésével és átrendeződésével a társadalmi csoportok csak térbelileg változtatják meg helyüket, mellyel párhuzamosan gyakran újabb társadalmi problémák is megjelennek.⁵³ Ezen társadalomtudományi felismerés végül újabb paradigmaváltást eredményez az építészet társadalomértelmezésében.

Az '50-es évek második felében Gutkind már hangsúlyozza, hogy a várostervezést társadalomkutatásnak kell megelőzni és megalapozni. Herbert J. Gans 1962-ben Wirth ökológiai determinizmusára reflektálva megjegyzi, hogy „a szociális lakótelep-építkezések tapasztalatai [...] megmutatták, hogy az alacsonyabb népsűrűség, az új épületek [...] még nem szüntetik meg az antiszociális vagy önromboló viselkedést [...] az ilyen viselkedés [...] csak a társadalmi hátrányok megszüntetésével számolható fel.”⁵⁴ A városról és a városban élők társadalmi problémáiról való gondolkodás fokozatosan kétségbe vonta nemcsak azt, hogy a tervezés, hanem hogy a szociológiai, társadalomtudományi kutatások eredményei által vezérelt tervezés képes befolyásolni a közösségi életet.

Ezen szemléletmódtól eltérően fejlődött a szocializmus politikai-ideológiai nézetein keresztül determinált hazai építészeti elképzelés, mely a közösség-szervezés, közösségi élet új útjait valósította meg. A szocialista várostervezés célja: „mindig csak egy és ugyanaz lehet: hogy a város lakossága számára egészséges, kellemes otthont nyújtson, a termelő munka részére a lakóterületeket nem zavaró, alkalmas helyet biztosítson a közlekedés, a vasút-, a kocs-, a jármű- és gyalogosforgalomnak jól átgondolt hálózatot teremtsen, a lakosság ellátást, igazgatását, egészségügyét, kulturális és szociális életét, üdülését szolgáló közintézményekről és közművekről gondoskodjék, megnyerő, tetszetős város- és utcaképet alkosson és a természeti szépségeket és adottságokat érvényre juttassa.”⁵⁵ Ezeket az elképzeléseket azonban az ipari termelés intenzív emelésének szándéka generálta.

A szocialista Miskolc városfejlődésének társadalmi dimenziói

Az építészetnek a város és társadalom fejlődésére adott reflexiója mutatkozik meg Miskolc 20. század második felében végbement városszerkezeti változásaiban. A társadalomban és gazdaságban a II. világháborúval kialakuló válság, a megjelenő új politikai ideológia hatása alatt, átformálta a társadalmat és új irányokban indította el a gazdasági fejlődést.

A háború után, 1947-ben, rögtön megindult a károk felmérése és kezdetét vette az ország és így Miskolc újjáépítése, hároméves gazdasági terv keretében, melynek célja „[...] Magyarország gazdasági és szellemi felemelkedésének meggyorsítása, [...] demokratikus rendjének megszilárdítása [...] és a lakosság életszínvonalának javítása”⁵⁶ volt.

⁵³ Szirmai 1988: 34-48.

⁵⁴ Gans 1973: 85.

⁵⁵ Sós – Faragó – Herman – Korompay 1959: 6.

⁵⁶ B.-A.-Z. Megyei Levéltár, 1947. évi XVII. Törvény 1. §, a hároméves gazdasági tervről.

Az új ideológia szellemében tervidőszakokra lebontva lépésről lépésre megtervezték az élet minden területén meginduló „fejlesztéseket.” Ennek megfelelően egy átfogó 3 éves terv keretében, melyet 1947 januárjában hirdettek meg, első lépésként elindult a város gazdasági helyzetének stabilizálása, a legégetőbb és régóta fennálló problémák megoldása. A háborús pusztítások gyors újjáépítésének és az ipar dinamikus fejlesztésének ígéretével drasztikus változások indultak el.

1948 januárjára elkészült első városrendezési tervekben nagy szerephez jutnak az iskolák, tudományos és művészeti, kulturális intézmények tervei, a beruházások fő célterületeként. A város újjáépítésre szánt költségvetésnek 54%-át fordították helyreállításra, és 46 %-ot új beruházásokra. A helyreállítások az infrastruktúra, úgymint a közvilágítás, az utak, hidak és a rádióállomás újjáépítésére irányultak.

Az építészet számára a lakáshiány kérdésének megoldása jelentette a legfontosabb feladatot, melyre két út kínálkozott. Az új lakások építése mellett, a régi, üresen álló, vagy pártidegen lakosok által birtokoltak elkobzása és új tulajdonosok számára történő kiutalása volt jellemző. Az építés viszonylagos lassúsága által indukálódó feszültségeket így a rendszer számára nem kívánatos egyének kilakoltatásával, internálásával és lakásaikba, valamint a háború után üresen maradtakba új lakók beköltöztetésével igyekeztek enyhíteni. Ennek egy példjaként említhetjük meg a korábbi, a városnak két polgármestert is adó Halmay - Honti család esetét, akiket 1951-ben költöztettek ki az alábbi rendelettel:

„igénybeveszem dr. Halmay Béla, Halmay György és dr. Hornyák Béla által lakott és bérelt Széchenyi u. 64. sz. alatti lakrészt, és azt teljes egészében az Államvédelmi Hatóság részére engedem át használatba. Felhívom nevezett családokat, hogy a kérdéses lakást 1951. június 30-án déli 12 óráig üresen adják át. Elhelyezésükről saját maguk tartoznak gondoskodni.”⁵⁷

Állandóan visszatérő kérdés volt az üres, vagy kisajátított lakások állapota is, melyek felújítási költségeit igyekeztek a tulajdonosokra hárítani:

„A tulajdonosokat kényszeríteni kellene a lakások rendbehozatalára, hogy ezáltal a lakáshiány enyhíthessék. Farkas Dezső helyettes polgármester is helyesnek tartja a megsérült lakások kijavítására vonatkozó sürgős intézkedést és e tekintetben a közönségnek a sajtó útján való értesítését.”⁵⁸

Szintén még az első 3 éves terv keretében, megindulnak az első tömbös lakásépítések. 1947. február 18.-i közgyűlésen került kihirdetésre, hogy „az építésügyi miniszter kiküldötte útján tudatta, hogy Miskolcot felvették abba a munkaprogramba, melynek célja munkásházak létesítése. Erre a célra hitelkeret áll majd rendelkezésre.”⁵⁹ Ezen program keretében indulnak meg az első bérházépítések, 1949-től a Tizeshonvéd utcán, a Tátra utcán, a Győri kapu északi oldalán, a Kilián Gimnázium környékén, a Selyemréten, illetve a Bajcsy-Zilinszky utcánál az ún. Malinovszkij háromszögben.

A első területkijelöléseknél még szanálásmentességre törekedtek, a háború után súlyos károkat ért területek és üres terek beépítésével. A későbbiekben egyre kevésbé érvényesült a szanálásmentesség célkitűzése, és fokozatosan általánossá vált

⁵⁷ Kapusi 2005: 115.

⁵⁸ B.-A.-Z. Megyei Levéltár, 1949. évi január hó 21-i tanácsülés jegyzőkönyve, 74. sz. határozat

⁵⁹ B.-A.-Z. Megyei Levéltár, 72.kgy.1947. sz. (Miskolc város Törvényhatósági Bizottsági jegyzőkönyve 1947. 3. kötet)

a bérházak építésénél az üres telkek felhasználása mellett a város lakosságától telkek, telekrészek megszerzése, az esetek többségében díjtalanul. 1949-ben, a törvényhatósági kisgyűlés jegyzőkönyvében még ez olvasható, a Tizeshonvéd utcai állami bérházak építkezéseivel kapcsolatban:

„Utasítja a tanács a gazdasági ügyosztályt, hogy a becslés vétele után azonnal kezdjen tárgyalásokat az ingatlan tulajdonosokkal szabadkézből való megvásárlást illetően, amennyiben a szabadkézből való megvétel nem sikerülne, a tanácsnak a kisajátításra nézve tegyen javaslatot.”⁶⁰

A szanálás melletti érvként jelent meg a későbbiekben az a nézet, hogy a szétszórtan, üres vagy kevésbé beépített városi területeken felépített bérháztömbök nem illeszkednek szervesen a városképbe, rontják annak látványát és nem illeszkednek szervesen a szomszédos városszerkezetbe. Ezért a város növekedése során úgy ítélték meg, hogy a bérházak tömegében együttesen nagyobb városképző erőt jelentenek, és sokkal inkább javítják a városképet, mintsem rontják.⁶¹ Ennek okát elsősorban abban látták, hogy Miskolcon, a korszak megítélése szerint, az előző évtizedek és évszázadok kapitalista szemlélete és a város ellenzéki politikája miatt, nemcsak nagyobb arányú építkezések nem voltak, hanem rossz minőségű anyagok, a rendszertelen beépítés és az elhanyagolt közegészségügyi és köztisztasági kivánalmak miatt a város nem fejlődött a megfelelő irányban és mértékben. A szanálás fontosságát erősítette a gazdaságossági szempontok hangsúlyozása is. Eszerint a belterületeken a nagy lakótömbök, illetve tehermentesítő utak helyének kijelölésénél, a rossz állapotban levő épületek helyén szanálás után olcsóbb építkezni, mint a külterületeken.

A szanálás tehát úgy jelent meg, mint amely a lakosság érdekében történik a városformáló, esztétikai eredmények, illetve „a városias élet megteremtője és fokozója.”⁶²

Bár hivatalosan 1949. év végével fejeződik be a három éves terv, még az első negyedévben elkezdődik az első ötéves terv kidolgozása, ahogy az, az 1949. április 9-i tanácsulési jegyzőkönyvben is olvasható:

„Elnöklő polgármester [Tóth Dezső] az ülést megnyitja és mielőtt az a napirendre térne át, tájékoztatni kívánja a tanács tagjait a belügyminisztériumban tartott értekezletről, amelyen személyesen vett részt.

A kormány az országgyűlést feloszlatta és új választásokat írt ki. Ez a választás május 15-én lesz megtartva, s különbözni fog az eddigi választásoktól. Tájékoztatja a tanács tagjait a választás három fő szempontjáról. Ezek:

- a 3 éves terv eredményeinek elismerése
- az 5 éves terv tudatosítása
- a béke megvédésének kérdése.

Illetik, hogy a város összes vezetői tudatában legyenek az 5 éves tervvel és sürgősen ki kell dolgozni a Miskolcra vonatkozó részlettervet is. A választás előkészítéséhez minden

⁶⁰ B.-A.-Z. Megyei Levéltár, Tanácsjegyzőkönyv (1949.I.6. – 1949.IV.30.) IV.1906/a XXI-502/b 6. fond

⁶¹ Horváth én: 4.

⁶² Horváth én: 4.

közalkalmazottnak szívvel és lélekkel részt kell venni és vállalni azt a feladatot, amit ezek a munkák rárónak.”⁶³

Az újjáépítéseket 1950. július-augusztusára tervezik befejezni. Ekkorra megvalósulnak a helyreállítások és az első korszerű létesítmények, amelyeket követően már megindulhatnak a nagyberuházások, az első ötéves terv keretében, az alábbiakban olvasható ideológia szellemében, mellyel újjáalakul a magyar népgazdaság:

A Szovjetunió dicsőséges hadserege felszabadította Magyarországot a német imperialisták uralma alól, összetörte a magyar nagytőkések és nagybirtokosok népelnyomó államhatalmát s ezzel lehetővé tette, hogy a magyar dolgozó nép hozzákezdjen a fasiszta háborúban romba döntött magyar gazdaság újjáépítéséhez.

Dolgozó népiünk, élén a munkásosztállyal, a kommunisták, a Magyar Dolgozók Pártja vezetésével a Szovjetunió minden téren megnyilvánuló baráti segítségével, harcban a belső és külső reakció ellen, megvalósítva a hároméves tervet, befejezi a magyar népgazdaság újjáépítését.

Hála a munkásosztály, a dolgozó parasztság, a néphez hű értelmiség odaadó munkájának, a munkaversenynek, a hároméves tervet majdnem nyolc hónappal a kitűzött határidő előtt teljesítjük.

A hároméves terv eredményeképpen ipari termelésünk az utolsó békeév termelésének 140%-ára nőtt. [...]

Államunk a munkásság és dolgozó parasztság államává, népköztársasággá lett, a hatalmat hazánkban a dolgozó parasztsággal szövetséges munkásosztály gyakorolja.

A hároméves terv eredményeire támaszkodva, az ötéves tervvel népgazdaságunk továbbfejlesztésének, újjáalakításának útjára lépünk. A Magyar Dolgozók Pártja történelmi érdeme, hogy kezdeményezte és alapvonalaiiban kidolgozta az ötéves népgazdasági tervet.⁶⁴

Az ötéves terv főfeladatai

1. § Az ötéves népgazdasági tervnek a következő főfeladatokat kell megvalósítania:

(1) Magyarország iparosításának meggyorsítását, elsősorban a nehéz- és gépipar fejlesztését, mert ez a könnyűipar fejlesztésének, a mezőgazdaság gépesítésének és szocialista átszervezésének, a közlekedés korszerűsítésének feltétele. Ez a döntő belső feltétele népiünk további gazdasági és kulturális felemelkedésének is, népi államunk és nemzeti függetlenségünk megszilárdításának és biztosításának, a szocializmus építésének hazánkban.[...]

(3) Népiünk életszínvonalának további emelését, fokozott ellátását mindenfajta szükségleti cikkel, a lakásviszonyok megjavítását, az egészségvédelem kiépítését, a dolgozók növekvő kulturális igényeinek kielégítését; népiünk nevelését a szocializmus tanításainak szellemében; az állami, a gazdasági, a kulturális építőmunka irányítására: új vezetők, mérnökök, orvosok, pedagógusok, gazdasági szervezők, üzemvezetők, tisztek, állami tisztviselők stb. kiképzését a munkásság és a parasztság soraiból.[...]

(5) Magyarország átalakítását agrár-ipari országból ipari-agrárországgá, tehát olyan országgá, melynek gazdaságában az ipar súlya a döntő és melynek ugyanakkor fejlett, korszerű mezőgazdasága van.

Az újjáépítés helyett immár az új beruházásokra helyeződik a hangsúly, és a költségvetés 98 %-át fordítják erre a célra. Ezzel az időszakkal vette kezdetét a régi Miskolc helyén megjelenő Nagy-Miskolc kiépítése, amely „a város életében fellendülést, előrelépést jelentett [...], még akkor is, ha tudjuk, mindez milyen

⁶³ B.-A.-Z. Megyei Levéltár, 356. napirendi pont, 1949. április 9. In: Tanácsjegyzőkönyv (1949.I.6. – 1949.IV.30.) IV.1906/a XXI-502/b 6. fond

⁶⁴ 1949. évi XXV. Tv a a Magyar Népköztársaság első ötéves népgazdasági tervéről, az 1950. január 1-től az 1954. december 31-ig terjedő időszakra

politikai-társadalmi közegben történt.”⁶⁵ Ekkor indul meg az általános városrendezési terv kidolgozása, az új városrészek, városképek megtervezése, átgondolt tervek szerint, „komplex városépítészeti szemlélettel.”⁶⁶

A lakáshiány azonban az '50-es évek végére sem oldódott meg. Állandó volt a társbérlet és elterjedt a szükséglakások és a munkásszállók építése. A szükséglakások általában egy szoba, konyhás, fürdőszoba nélküli, kályhával fűtött lakások voltak az '50-60-as években, amelyeket fokozatosan bontottak le, az új lakások építésével párhuzamosan. A munkásszállók létesítése a távoli településekről a gyárakba bejáró munkások számára szintén nagyon gyakori volt, de még így is, a munkásszállókon egy szobában néha 8-10-en is laktak, ahol

„sima ágyak voltak nagy termekben, kimondottan erre épültek [...]. Alkalmilag, illetve ideiglenesen laktunk ott, mert hát csak legények laktak, családok nem. Még így is kifizetődő volt, mert úgy állapították meg a bért, albérletet hogy az kifizetődő volt nekik.”⁶⁷

Hasonlóképp a 2-3 szobás lakásokban is gyakran egy család több generációja, vagy több család lakott. A lakásigénylés éveket vett igénybe. „Hosszú, hosszú éveket kellett várni lakásra,”⁶⁸ még úgy is, hogy a nagy állami vállalatok is részt vettek a lakások építésében. Részben ebből következett, hogy az állami tervekkel ellentétben, épp a családi házak építése volt dinamikusabb, azok egyszerűbb és rövidebb ideig tartó kivitelezése miatt. Családok, brigádok fogtak össze a házak felépítésére:

„... kaláka. Biztos hallották ezt a kifejezést. A gyár akkoriban épített lakónegyedeket. Ott fenn, a Komlóson. A gyakorlatban az úgy nézett ki, hogy az, akinek nem volt lakása, és kapott javaslatot az üzemtől, mert szükség volt a munkájára, akkor egy ilyen lakáshelyet részére megszavaztak, és akkor 2000 órát kellett dolgozni, abban a lakás megépítésében Elsősorban segédmunkát kellett csinálni, 200 órát, és akkor a felét lakásként kapta meg. Ez volt a hozzájárulása. Namost a kaláka azt jelentette, hogy a brigád, aki eljárt közösen kirándulni – a legtöbbit a Csanyikba –, eljártak színházba, eljártak egymáshoz. Akinek volt kiskertje, ott szalonnát sütöttek. Szóval összerázódott a brigád, és akkor ez a kaláka ment, hogy minél hamarabb letudják a 2000 órát. Összeálltak segédmunkásnak. Volt úgy, hogy 20, 22 25-en is, sőt, néha több brigádból álltak össze. És ez a része ennek az egész brigádmozgalomnak, ez egy nagyon komoly emberformáló és tudatalakító dolog volt. Nem politizált ott senki sem, szóval nem politika volt ez, attól függetlenül, hogy szocialista brigádnak nevezték, de az emberi kapcsolatok így alakultak ki. Utcák épültek fel.”⁶⁹

A kalákában felépített házak is a szocializmus építészeti szemléletét tükrözték, nemcsak építésük módjában, hanem stílusában is. Ekkor terjedtek el a típusházak, amelyek megtervezésében és kivitelezésében az építészvállalatok is aktív szerepet vállaltak:

„nem egy olyan ház épült, amely típusház volt zömmel. De voltak egyéni házak is, mert vagy olyan helyen volt, hogy nem fért már el a típusház, vagy egy kicsit később volt. A ISZ úgy vett ebben az egészben részt, hogy azok a fiatalok, akik a tervezőirodán dolgoztak, elkészítették ezeknek az épületeknek a rajzait, terveit, és elintézték azt is, hogy megkapják az építetők az engedélyt és az építési hatóságokhoz eljártak. Először volt az elvi építési engedély, utána kidolgozták a véglegest, és

⁶⁵ Dobrossy 2002.

⁶⁶ Szirmai 1988.

⁶⁷ Interjúrészet, HL.

⁶⁸ Interjúrészet, JJ. (Interjút készítette: Korsós Betti - Fáy Ádám)

⁶⁹ Interjúrészet, JJ. (Interjút készítette: Korsós Betti - Fáy Ádám)

az építési engedélyt is megszerezték. Tehát, ennek megfelelően mentek ezek a dolgok. Nagyon jól mentek. Nagyon jó szervezethez volt akkor. Nagyon nagy kár érte, hogy ez így tönkrement.”⁷⁰

A közös építkezések, az építési engedélyek beszerzésében való segítségnyújtás jelentősen hozzájárult a lakosság lakáshelyzetének javításához, azonban ez továbbra is kevésnek bizonyult egy olyan városban, ahol a dinamikus iparosítás miatt állandó lakosságnövekedés volt jellemző. Ennek a nehéz helyzetnek a megoldását várta a miskolci építészet, várostervezés az 1002/1960. számú kormányhatározattól, amely szerint

„A kapitalista Magyarországtól alapvetően rossz lakásvizonyokat örököltünk. Bár a felszabadulás óta komoly erőfeszítések történtek a lakáshiány csökkentésére, a helyzet nem kielégítő és a lakosság lakáshiánnyal küzd. A Párt és a Kormány a legközelebbi évek egyik legfontosabb feladatának tartja a lakáshelyzet gyökeres megjavítását. Ezért a nem termelés célját szolgáló beruházások közt feltétlen elsőbbséget kíván biztosítani a lakásépítésnek. Erőforrásaink és gazdasági lehetőségeink módját adnak arra, hogy 15 éven belül a lakáshiányt lényegében felszámoljuk és biztosítsuk, hogy minden arra igényjogosult család önálló lakáshoz jusson. Ennek elérése céljából a Kormány 15 éves lakásfejlesztési tervet dolgozott ki. E terv megvalósítását részleteiben az 5 éves népgazdasági tervek biztosítják.”⁷¹

A program keretében 1 millió lakás építését irányozzák elő, amelyben a 40%-ot magán kivitelezésben, míg 60%-ot állami beruházásként terveznek megvalósítani. A kormányhatározatban rögzített célkitűzések elérése érdekében az építészetben technológiai változásokra van szükség, amelyek lehetővé teszik a nagyobb léptékű építészeti beruházásokat. Ez a nézet már 1954-ben megjelenik Hruscsov beszédében, a technológia-váltás időszerűségét hangsúlyozva:

„Nem megfelelőbb-e tégl helyett olyan betonból készült faltömböket alkalmazni, amelyek megfelelnek a rendelkezésre álló emelőgépek lehetőségeinek, tehát két-három-öttonnásakat? Az ilyen építkezés magasfokú termelékenységet s nagy keresetet biztosít.”⁷²

Ezzel az időszakkal jelenik a korábbi téglafalazást felváltó blokkos technológia, az iparosított házépítés első lépcsőfoka. Ez a technológiai váltás Miskolc városképének újabb átalakulásához vezet. Míg 1960-ban az épületek 94,5%-a készült hagyományos téglafalazattal, addig pár évvel később már az előre gyártott falelemekből épülő házak válnak dominánssá.

Ezzel a technológiai váltással ismét nagymértékben átalakul a város arculata, még akkor is, ha az 1960. évi kormányhatározatban előtervezett építkezések és célkitűzések, országos és miskolci szinten is, valójában pont ellentétes százalékban valósulnak meg 1961 és 1975 között.⁷³ Az 1961-vel meginduló második ötéves terv időszaka a megnövekvő lakásépítések kezdetét jelenti a blokkos technológia elterjedésével. Ezzel a technológiával bár jelentősen megnövekszik a lakásállomány, a tényleges áttörést a panelépítkezés fogja meghozni, a '70-es években.

Újabb határköként lehet megemlíteni ezt az időszakot, a városképet átalakító építészeti technológiai változások sorában. A panel-technológia megjelenésével már

⁷⁰ Interjúrészlet, JJ. (Interjút készítette: Korsós Betti - Fáy Ádám)

⁷¹ 1002/1960 (I.10.) sz. kormányhatározat a 15 éves lakásfejlesztési tervről

⁷² Hruscsov 1954: 3. In: Modern és szocreál 2006: 176

⁷³ A felépülő 1.047.000 lakásból csak 354 ezer (33,8%) készül el állami beruházás formájában, míg 693 ezer (66,2%) magán-kivitelezésben.

teljes mértékben a mennyiségi lakásépítés válik dominánssá, amelynek érdekében a '60-as évek utolsó éveiben Alsózsoltán házgyárat is építettek. Ezen folyamatokkal az építészetben is megjelenő tömegtermelési szemlélettel a minőségi termelés helyett a mennyiség lesz uralkodó. Minél több lakás megépítése a cél, ahol a technológia már teljes mértékben determinálja az építészetet. A tervezés leredukálódik az előre gyártott elemekből összeállítható lakások korlátozott variációira. A bérháztömböknél teljesen eltűnik a díszítésre való törekvés, részben a funkció és technológia által meghatározott építészeti szemlélet, részben azok költségnövelő tényezői miatt. Szintén a költségcsökkentés eredményeként, romlott az épületek minősége is: „a későbbi periódusokban, a modern ipari építészeti technológia változó színvonala szerint elkészült városrészek és új városok rosszabb minőségűek a mennyiségi lakásépítés szemlélete, a lakásűrűség növelésének célja, a közintézmények elspórolása, az intézmények túlzott centralizációja, az egyhangú építészeti megoldások miatt.”⁷⁴

Befejezés

Központi helyzetű ipari várossá vált a II. világháború után Miskolc, amely a környező régióból, az iparosítás által teremtett új munkalehetőségekkel kecsegtetve, és a mezőgazdaság ellehetetlenítésével közel 200000 embert vonzott magához. Elhelyezésükre, letelepítésükre a várostervezés a régi városszövetet megbontotta, újrakonstruálta. Új városrészeket generált a város „rég” területén belül és azokon kívül is, amely teljesen új arculatot adott a településnek. Házak, lakások, utcák és terek tűntek el, illetve születtek helyükön újak. Ezzel párhuzamosan társadalmi konfliktusok sora generálódott. Feszültség keletkezett a városba betelepülők és a helybeli lakosok között, de a társadalom és a – kialakuló új – tér viszonyában is. Az új teret értelmeznie kellett az itt élőknek, a betelepülőknek, mint ahogy a várostervezésnek, és kölcsönösen el kellett fogadnia a régi lakosságnak és a betelepülőknek egymástól különböző viselkedésmintáit. Társadalom és építészet, régi és új egymásra hatásában nyerte el a város mai arculatát.

A kölcsönös egymáshoz való alkalmazkodás nem ment zökkenőmentesen, bár számos tényező segítette. Ezek között meg kell említeni, a politikai ideológia felülről szervező, irányító jellegét, amellyel részben szemben, részben annak hatása alatt új közösségi élet szerveződött egy olyan térben, amelyet valójában – még ha képletesen is, de – a betelepülők építettek, velük épült, és amely részben az új városlakók számára jobb, magasabb komfortfokozatú életkörülményeket teremtett, amelyre így emlékszik vissza egy, a kiliáni városrészbe 1963-ban költöző interjúalany:

„Tulajdonképpen, ahhoz képest nagyon jó volt, mert új lakás, új helyen, új környezetben. Minden új volt, tehát én a város egyik végéről jöttem a város másik végére, mert akkor még nem volt ennyire kiépülve a Berekalja, tehát volt a város a Kiliánig, meg kifele Diósgyőrre a falu rész.. Teljesen más volt a struktúra, személyileg is és egyébként is.”⁷⁵

⁷⁴ Szirmai 1988.

⁷⁵ Interjúrészlet, B.-né (Interjút készítette: Ujhelyi Anna)

A mesterséges élettér, a környezet bár drasztikus átalakuláson ment keresztül, a hétköznapiakban a lakosok kevés figyelmet fordítottak erre. A lakáskérdést az egyének szempontjából elsődlegesen, főleg az '50-60-as években nem az infrastruktúra, a lakás komfortfokozata vagy az ott élő közösség határozta meg, és a hely – elsődlegesen a munkahelytől való távolság – is inkább csak a '70-es évektől kezdett megjelenni a lakásra várakozók elvárásai között. Mindennek magyarázatát részben épp a nehéz lakásviszonyok, a lassan bővülő lakáskínálat és leginkább az ahhoz való hozzájutás nehézségeiben kell keresni. Az „Egyszer volt, hol nem volt, Acélváros” társadalomtudományi kutatás során készített interjúkból kirajzolódik, hogy sokkal inkább a szövetkezeti és tanácsi lakás közötti különbségtétel jelent meg a lakásigénylés szempontjai között, amely szerint az előbbi esetben sajátjává válhatott a lakás, míg a második esetben ahhoz bérlőként jutott az igénylő, bár a későbbi időszakban itt is gyakorivá vált, hogy a bérlő megvásárolhatta a lakást. A szövetkezeti lakásra az igényt a munkaadó vállalatnál lehetett beadni, míg a tanácsi lakásokra a Városi Tanács Végrehajtó Bizottságához, amely komoly ellenőrzéseket végzett a lakásra jelentkezők élethelyzetét illetően. Az önálló, saját lakás igénye főként a családalapítás után, de nagyon gyakran a gyerekek növekedésével merült fel.

A bevezetőben szereplő kérdések közül néhány megválaszolása további kutatásokat igényel. Az eddigi eredmények alapján nehéz megválaszolni, befolyásolja-e a „környezetváltozás” az egyéni gondolkodásmódot és cselekvést? Részben a kérdés további végiggondolásához nyújt segítséget Arlequin városa. Grenoble mellett, Le Corbusier elvei szerint, társadalomtudományi kutatásokkal együtt tervezték meg Franciaországban Arlequin városát. A településen intenzív társadalmi, közösségi élet bontakozott ki a kutatások szerint, ahol a házak mellett közvetlenül tervezték meg a mindennapi élet különböző színtereit, így a bisztrókat, éttermeket, óvodákat, iskolákat, stb. Az itt végzett szociológiai vizsgálatok azt mutatták, hogy intenzívebb emberi kapcsolatok és társadalmi élet alakult ki, mint más hasonló városokban. Szirmai Viktória ugyanakkor felteszi a kérdést, hogy vajon ez a pezsgő élet tényleg az urbanisztikai eredményeknek volt-e köszönhető, vagy esetleg az „a lakók szubjektív vágyai miatt alakult így.”⁷⁶ Ez a kérdés Miskolc esetében is elgondolkodtató és megfontolásra érdemes, hiszen az '50-60-as évekre általában pozitív töltettel tekintenek vissza a lakosok.

Kétségtelen, hogy Arlequinhez hasonlóan, Miskolcon is, a városiakok beszámolóiból egy gazdag társadalmi és szomszédsági kapcsolatokkal jellemezhető, pezsgő szellemi, kulturális és közösségi élet létezett a világháborút követő újjáépítésekkel kezdődően, mely azonban mára teljesen megszűnt. A változás, mondhatjuk úgy, hanyatlás jelei a '70-es években kezdődtek meg, az építészeti technológiaváltozással intenzíven felgyorsuló városnövekedés és lakosságbeköltözés idejével egyidejűleg, miközben a politikai ideológia is folyamatos lassú átalakulásban volt. A társadalom és a helyi közösségek szerveződésére, illetve későbbi szétesésére, ha nem is egyedüli tényezőként, de hatással volt az az építészeti környezet, amely a technológiai változásokkal új irányokban indult el.

⁷⁶ Szirmai 1988: 66.

Irodalom

- Barfield, Thomas (szerk.): *The Dictionary of Anthropology*. Blackwell Publishing, 1997.
- Csonka Pál: Dr. Warga László. In: *ÉKME Évk.* 1955-56
- Dobrossy István: *Miskolc története V/1. 1918-tól 1949-ig*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, B.-A.-Z. Megyei Levéltár, 2007.
- Enyedi György: Tájak, régiók, települések Magyarországon, In: *Ezredforduló*, 2001. 4. sz.
- Fehérvári Zoltán – Hajdú Virág – Prakfalvi Endre (szerk.): *Modern és szocreál. Építészet és tervezés Magyarországon 1945-1959*. Magyar Építészeti Múzeum, Budapest, 2006.
- Gans, Herbert J.: A városi és kertvárosi életmód. A meghatározások újraértékelése. In: *Városshociológia*. 1973. 64-88. p.
- Germuska Pál: Ipari város, új város, szocialista város. In: *Korall* 2003. 11-12. sz. 239 – 259. p.
- György Péter: A pécsi szál. In: *Jelenkor* 2005. 48. évf. 9. sz. 866-872. p.
- Hruscsov, N. Sz. elvtárs beszéde a szovjet építőipar új módszereiről, az építkezések minőségének javításáról és költségeinek csökkentéséről. In: *Szabad Nép* 1954. december 30. 3. p., In: Fehérvári Zoltán – Hajdú Virág – Prakfalvi Endre (szerk.): *Modern és szocreál. Építészet és tervezés Magyarországon 1945-1959*. Magyar Építészeti Múzeum, Budapest, 2006.
- Ifj. Horváth Béla: A lakásépítés Miskolcon I. In: *Borsodi Műszaki Élet*, 1957. 3-4. sz. 2-13. p.,
- Ifj. Horváth Béla: A miskolci városkép változása. In: *HOMÉ* 1972. Miskolc, 189-216. p.
- Kapusi Krisztián: *Keresztezett életutak. Halmay Béla és Honti Béla miskolci polgármesterek*. B.-A.-Z. Megyei Levéltár, 2005.
- Lampel Miklós: A svéd építészet vonzereje. In. *Építészfórum*. (http://archivum.epiteszforum.hu/holmi_detailed.php?mhmid=2028)
- Niedermüller Péter: A város: kultúra, mítosz, imagináció. In: *Mozgó világ*, 1994. 5. sz.
- Niedermüller Péter: Várospolitikai és városkutató. Havasréti József beszélget Niedermüller Péterrel. In: *Jelenkor* 2005. 48. évf. 9. szám 880-559. p.
- Sós Aladár: A magyar városrendezésről. Bevezető. In: Sós Aladár – Faragó Kálmán – Hermány Géza – Korompay György (szerk.): *Sztálinváros, Miskolc, Tatabánya. Városépítésünk fejlődése*. Műszaki Könyvkiadó, 1959. Budapest, 88 - 123. p.
- Szirmai Viktória: *„Csinált” városok*. 1988. Budapest
- Valentinyi Károly: Miskolc. In: Sós Aladár – Faragó Kálmán – Hermány Géza – Korompay György (szerk.): *Sztálinváros, Miskolc, Tatabánya. Városépítésünk fejlődése*. Műszaki Könyvkiadó, 1959. Budapest, 7 – 17. p.
- Weiner Tibor: Sztálinváros. In: Sós Aladár – Faragó Kálmán – Hermány Géza – Korompay György (szerk.): *Sztálinváros, Miskolc, Tatabánya. Városépítésünk fejlődése*. Műszaki Könyvkiadó, 1959. Budapest, 17 – 88. p.
- Weiner Tibor: Sztálinváros, szocialista város. A városépítés módszere. In: *Építés-Építészet* 1951. 11-12. p. 589-598. In: Fehérvári Zoltán – Hajdú Virág – Prakfalvi Endre (szerk.): *Modern és szocreál. Építészet és tervezés Magyarországon 1945-1959*. Magyar Építészeti Múzeum, Budapest, 2006.
- Törvények forrása:**
- 1000 év törvényei. In: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8264>